

УДК 82-94:94(100)«15»

РОЗВИТОК ХРОНІКАРСТВА В ДАВНЬОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВІ ЯК СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Малинка М.М., Александрович Т.З.

Київський національний університет технологій та дизайну

У статті досліджено розвиток хронікарства, зокрема появу «Українського хронографа», від часів Київської Русі до XVI ст. та його взаємозв'язок з європейським літературним процесом. Стверджено, що вже в добу Київської Русі простежуються державницькі прагнення українців бути на рівні з іншими націями як у військовій справі, так і в культурному розвитку. Перекладні пам'ятки, які набули свого поширення в той час, стали просвітницьким рухом світової історії, адаптованої до національних потреб, а власна давньоукраїнська література, доповнюючи іноземну пізнавальними повідомленнями з рідної минувшини, сприяла підняттю духовності співгромадян. Підкреслено, що матеріал «Українського хронографа» першої редакції став основою для 2 і 3 редакцій «Хронографа», «Хроніки» Теодосія Софоновича, «Київського Синопсису», «Густинського літопису», «Келійного літописця» Дмитра Туптала. Це дозволило українцям мати цікаву самобутню національну хронікарську традицію європейського зразка, що вкотре продемонструвало культурну рівність з іншими країнами нашого давнього письменства.

Ключові слова: Європа, Київська Русь, Османська імперія, перекладні пам'ятки, Україна, хронограф.

Постановка проблеми. Історія нації най-пскравіше постає зі сторінок літописів або хронік. Це дозволяє донести до нащадків звичаї, традиції, героїчні звитяги, сподівання, прагнення, бачення народом свого історичного майбутнього, а також через збереження оповідей про невдалі походи чи вчинки можновладців уберегти прийдешні покоління від помилок, що можуть дорого коштувати державі. Такою є історія зародження та становлення нашої нації в українському хронікарстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звичайно, ця тема широко досліджувана у вітчизняному літературознавстві й історіографії. Зокрема у працях А.Н. Попова [13], С.П. Розанова [14], Д.С. Лихачова [9], О.В. Творогова [15].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте кожне покоління науковців намагається дати власні відповіді на одвічні запитання, котрі хвилюють людину: дуалізм людської природи, відмінність між добром і злом, причина виникнення любові і ворожнечі, відданості і зради, релігійні питання тощо. Тому тема історичного поступу становлення українців як нації залишається актуальною і сьогодні.

Мета статті. Саме розвитку хронікарства в Україні від часів Київської Русі до XVI ст., зокрема появи «Українського хронографа», та показу його взаємозв'язку з європейським літературним процесом присвячено дану розвідку.

Виклад основного матеріалу. Уже в добу Київської Русі простежуються державницькі прагнення українців бути на рівні з іншими націями як у військовій справі, так і в культурному розвитку. Так, київські князі Аскольд і Дір вели перемовини з європейськими правителями щодо миру, мілітарної співпраці тощо. Не менш вагомим складовим становлення української державності було прийняття нової релігії – християнства – та пов'язана з цим поява «культурних перекладних пам'яток релігійного змісту, які ставали каталізатором» [2, с. 605] для власної національної літературної діяльності. У такий спосіб потрапляли в українське письменство Біблійні Книги («Апостоли», «Псалтир», житія), літературні збірники світського характеру «Фізіолог», «Бджола»,

болгарський «Шестоднев» Іоанна Екзарха, історіографічна пам'ятка «Історична Палея», перекладні повісті про Олександра Македонського, про Трою, Варлаама та Йоасафа тощо. Як зазначає сучасний вітчизняний медієвіст Г. Нудьга, «література тих часів була майже культурною і формою та змістом відповідала завданням пропаганди християнської віри, і була переважно перекладною» [12, с. 9]. Перекладні пам'ятки, поєднавши в собі чужоземне начало й національну народну творчість, вводили християнське віровчення й ідеологію в етнопсихологію українців як питомо необхідне рідне народове світосприйняття, а не насажене із князівської ласки чужоземне вчення. Крім того, поширення письменства чужоземного походження в нашій літературі вносило в національну книжність теми, ідеї, сюжети з культурних здобутків інших держав, розширюючи в читачів світогляд. Так українська давня культура «входила до європейської культурної спільності, найбільш широкої, і водночас – до православно-слов'янської» [10, с. 8]. Запозичуючи візантійсько-болгарські літературні пам'ятки, наші книжники не просто перекладали, а трансплантували їх відповідно до національних потреб. З появою «Повісті минулих літ» Нестора, «Слова про похід Ігорів», «Закону і Благодаті» митрополита Іларіона розпочинається самостійна творчість давніх письменників. У їх працях викладено концепцію давності нашого народу, що виводиться в літописному зводі з біблійного періоду, та незалежності від патронату Візантії чи Риму українського християнства, так званого «київського християнства». Національні пам'ятки висвітлювали власну ідейно насажену історію для утвердження і виховання самосвідомості народу, збереження «генетичного коріння», культу слави предків. Таким чином, перекладна зарубіжна творчість стала просвітницьким рухом світової історії, адаптованої до національних потреб, а власна давньоукраїнська, доповнюючи іноземну пізнавальну літературу повідомленнями з рідної минувшини, сприяла підняттю духовності нації.

Одне із провідних значень для культурного збагачення народів відводиться збірникам, що включають у себе розповіді з історії створення світу, таким способом передаючи досвід попере-

дніх поколінь, культурні здобутки. Ці пам'ятки закріпилися в світовій книжності під назвою «хроніка», а в національній – «хронограф» (грец. «часопис»), пройшовши довгий період свого становлення і входження в літературну творчість.

Першим таким компілятивним твором в Україні можна вважати «Хронограф за великим викладом» (XI ст.), що уклали в Києві за часів Давньокіївської держави [Див.: 1, с. 479]. На жаль, текст твору не зберігся. Проте його можна відтворити на основі пам'яток, що запозичували з нього матеріал, зокрема «Хронографічної Палеї», та «Хронографа Троїцького». «Хронограф за великим викладом» увібрав у себе й римський матеріал із «Хроніки Іоанна Малали»: оповідання про прапредків італійської державності Ромула і Рема, про полководців Юлія Цезаря та Октавіана Августа. Складався він із оповіді «всесвітньої історії» від часів Навуходоносора і до часу правління імператора Романа, а в кінці вміщені відомості про хрещення Русі. Його можна вважати початком національної компілятивної, а надалі і самостійної української хронографічної традиції [15, с. 22].

Пізніше на основі вже згаданого вище «Хронографа за великим викладом» створюються два своєрідні види компілятивних хронографічних збірників – «Хронограф 1262 року» («Жидівський хронограф», «Хронограф XIII ст.») та протограф «Еллінського та Римського літописця» (гіпотетично укладеного в той же час), що запозичили як оповідний матеріал, так і канонічну канву жанру.

Ще одним хронографом на місцевому ґрунті, який зберігся до наших днів, вважається компілятивний звід під назвою «Еллінський і римський літописець», відомий у двох редакціях – першій (XIII ст.) та другій (друга половина XV ст.), які, на думку сучасних медієвістів (зокрема Олега Творогова), відносяться до спільного протографа [6, с. 121]. Поки що можна лише гіпотетично відносити цю пам'ятку до національної літературної скарбниці, адже існує багато позицій щодо її грецького чи російського походження. Так, Дмитро Лихачов зараховує її до новгородського письменства завдяки наявності в одному зі списків твору низки новгородизмів [Див.: 8, с. 109]. Однак це єдиний аргумент дослідника, а цього недостатньо для впевненого віднесення пам'ятки до суто російської творчості. Імовірним місцем створення твору може бути наш Волинський край, де існував цілий хронікарсько-літописний осередок і де жваво творилася книжна творчість. Крім того, «Еллінський і римський літописець» гіпотетично міг уходити до «Хронографа» – рукописного збірника XV ст., в якому серед інших світських творів було вміщено і «Слово о полку Ігоревім», існування якого «підтверджується документальними даними» [3, с. 427]. Проте варто стверджувати про спільнослов'янське походження даної хронографічної компіляції як продукту східнохристиянської металітурі. Саме це пояснює широку географію поширення цих історіографічних пам'яток та їх сегментів в українсько-білорусько-литовській та російській давній книжності. Джерелом для даного «Літописця» є матеріал із «Хроніки всього світу» Іоанна Малали з Антіохії, що містить значний пласт давньогрецького міфопопу. Закінчується дана історіографічно-літературна компіляція виписками з твору Георгія

Амартола: у першій редакції повідомленням про смерть імператора Романа (988 р.), а в другій оповідь продовжується до Мануїла Палеолога (роки правління 1391-1425) [16, с. 3].

З кінця XV століття ускладнилася геополітична ситуація в Європі: намагання ісламської Османської імперії завоювати християнський світ призвело до необхідності духовної мобілізації європейців. Складні суспільно-політичні та конфесійні дискусійні процеси у західній частині нашої країни стали основою для патріотично наснаженої творчості. Культурно-політичні змагання українців із колонізаторами «йшли щоби вивищити Україну до політичного рівня чи корони Польської чи Князівства Литовського у складі Річі Посполитої» [18, с. 16] і ідейним рупором цього визвольного руху була книжна творчість.

Становлення ренесансного антропоцентричного світобачення на противагу середньовічного теоцентризму стало причиною поглиблення в мистецтві людиноцентричної концепції, «розуміючи історію в душі ренесансного гуманізму як наслідок діянь видатних особистостей» [7, с. 14]. Адже лише дієва особа може мечем обороняти рідну землю, своїми вчинками демонструвати приклад для наслідування. Проте відхилення значущості церкви для суспільного життя Європи, еретичні і реформаторські рухи – все це свідчило не лише про загрозу християнському світові від азіатів-загарбників, а й про спад людської духовності. Тому першочерговим завданням доби було, згідно з ученням голландського гуманіста Еразма Роттердамського, прищеплення і виховання в людини глибокого розуму в поєднанні з духовною чистотою [7, с. 19]. Потрібен був цивілізаційний поступ для зростання нації як в інтелектуальній, так і в морально-духовній сферах. У європейській історіографії у цей час створюються «Трактат про дві Сарматії» (1517) Матвія Меховського, «Хроніка всього світу» (1551) Мартина Бельського, «Про діяння Владислава, короля Польщі та Угорщини» (1592) Філіпа Буонакорси-Каллімаха, латиномовна «Хроніка чудес» Конрада Лікостена (1557), «Церковні літописи» Цезаря Баронія та ін., в яких опрацьовується поняття праісторії народу, його предковічності, культ слави предків.

Про всеєвропейськість цього цивілізаційного поступу свідчила і поява в згаданий час (під впливом візантійських хронік, після падіння Константинополя (1453) під натиском Османської імперії) у турецькій літературі своєрідних національних історіографічних збірників – «таріхів» (дата, хронограма, літопис). За складом, сюжетним матеріалом їхні пам'ятки подібні до хронографів, адже оповідь ведеться про світові історичні етапи розвитку суспільства, починаючи від створення Адама, але увага акцентується на ісламській минувшині, виведенні на історичну сцену Османської династії [Див.: 4, с. 113].

Аналогічні культурно-політичні пошуки відбувалися і в Україні, більшість земель якої в XIV-XVI століттях перебували під патронатом тодішньої Польсько-Литовської держави. Особливо поживаються взаємозв'язки нашої культури зі світовими після падіння Константинополя, через що «починає стиратися грань між візантійсько-слов'янською і «латинською»

спільнотами і починає формуватися нова всеєвропейська літературна спільність, заснована на позаконфесійних підвалинах» [10, с. 75]. Однак «зробивши ухил у бік європейської освіченості, Україна водночас чітко трималася консервативного курсу, тобто продовжувала консервувати давню духовність» [19, с. 44]. Це стосується й книжності, що творилася за традицією Києво-руської доби. Другою причиною стає те, що з більшою інтенсивністю розвивають творчість монастирські літописні центри (Перемишль, Луцьк, Острог, Володимир-Волинський, а особливо Супрасль), спрямовану на підняття української самосвідомості простих людей, шляхти і формування таким чином прагнення та розуміння потреби визволення і відродження. З'являються Супрасльський список західноруських літописів, «Хроніка Супрасльської лаври», а в XVII столітті – «Густинський літопис» тощо. Проте особливу вагу для національного письменства має «Український хронограф», відомий у раніших наукових розвідках як «неподілений на глави» [13, с. 1], «західноруської» [14, с. 2] чи «південноросійської редакції» [11, с. 35], а нині розглядається як «український хронограф 1 редакції (XVI ст.)», «хронограф українсько-білоруської редакції» [5, с. 753]. Дана історіографічно-літературна пам'ятка була створена на основі найдавнішої редакції «Хронографа» Пахомія Логофета (1442), «Хроніки Мартина Бельського» та, частково, матеріалу російського хронографа першої редакції (1512 року), з яким походили з одного першоджерела.

Фактично форма твору стала й продовжує літературні хронікарсько-літописні традиції Київської Русі. І це не дивно, адже XVI ст., час створення цієї пам'ятки, в національному письменстві – перехідна доба від Середньовіччя до Нового часу, який визначається Й. Хьойзингою «пізнім Середньовіччям» [17, с. 212]. Д. Лихачов конкретизує його ознаки звернення до тем, ідей княжих часів, що є стилем другого монументалізму [9, с. 100], «коли література немов знову повернулася до принципів монументального історизму XI-XIII ст. з його прагненням охопити і відобразити хід світової історії, побачити в кожній історичній постаті втілення тих чи інших суспільних якостей – позитивних чи негативних» [9, с. 101].

Цікавим є питання часу написання та авторства твору. Автор був людиною духовною. Завдяки по-

казові історії на прикладах діянь і проявів моральних духовних і світських чеснот осіб, у хронографі впроваджується, на нашу думку, аристотелівська концепція про людину як активний суб'єкт творення історії. Ці ідеї розвивали гуманісти. Крім того, редактор твору надає перевагу формі «Еллінського і римського літописця другої редакції» у поєднанні з тим самим твором першої редакції. У такий спосіб у тексті нашого хронографа співіснують християнські і поганські герої, що є однією з ознак світогляду ренесансного гуманізму.

Підтримуючи думку першого видавця нашого хронографа С.Розанова, про час появи твору – 1553-1554 рр. [14, с. 4], можемо стверджувати про завершення його укладання в середині 50-х рр. цього ж століття. Адже одним із джерел матеріалу про західноєвропейську минушину була «Хроніка Мартина Бельського», яка побачила світ 1551 року, а в середині 50-х рр. XVI століття з'явився так званий Никонівський літописний звід, що запозичував відомості з нашої історіографічної пам'ятки. Отож, час написання хронографа припав на складну історико-політичну ситуацію, що характеризувалася спадом духовності серед мас, експансією католицької Польщі. Тому хроніст-редактор виступає активним церковно-громадським діячем, впроваджує тезу, що церква має використовувати весь досвід, навіть нехристиянський, задля християнського морально-просвітницького впливу на ерудованого читача.

Висновки і пропозиції. Така активна позиція, виражена в творі, була на часі, бо і Україна, і Європа потерпали від загрози загарбання Османською імперією. Тематично-ідейна традиція твору продовжилася і надалі в національному різножанровому письменстві, що потребує ще досліджень. Матеріал даної історіографічно-літературної пам'ятки першої української редакції став основою для 2 і 3 редакцій «Хронографа», «Хроніки» Теодосія Софоновича, «Київського Синописа», «Густинського літопису», «Келійного літописця» Дмитра Туптала. Завдяки цьому маємо цікаву самобутню національну хронікарську традицію європейського зразка, що вкотре демонструє культурну рівність з іншими країнами нашої давньої літературної творчості, зокрема на прикладі жанру українських хронографів першої і наступних редакцій. Ця рукописна традиція продовжилася й надалі до появи новітньої літератури (до кінця XVIII ст.).

Список літератури:

1. Жиленко І. В. Синопис Київський // Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: ВІПОЛ, 2002. – Спецвип. 2: Синопис Київський / І. В. Жиленко. – 194 с.
2. Золоте слово. В двох книгах: хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть. Кн. 1. Література раннього середньовіччя (до 988 року). Література високого середньовіччя (988-1240) / За ред. В. Яременко. – К.: АКОНІТ, 2002. – 783 с.
3. Золоте слово. В двох книгах: хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть. Кн. 2. Література високого середньовіччя (988-1240). Література пізнього середньовіччя (1240 – середина 15 ст.) / За ред. В. Яременко. – К.: АКОНІТ, 2002. – 784 с.
4. Иконников В. С. Опыт русской историографии: В 2 томах и 4 книгах / В. С. Иконников. – К., 1908. – Том 2. – Кн. 1. – VI, II, X, 1056, XXXII, V с.
5. Історія української літератури: У 12 томах / За редакцією В. Дончика. – К.: Наукова думка, 2013. – Том 1: Давня література (X – першої половини XVI ст.) / Ред. Ю. Пелешенко, М. Сулима. – 840 с.
6. Летописец Еллинский и Римский [Древнерус. компилятив. хроногр. свод XV в.] / Подгот. О. В. Творогова; С. А. Давыдова. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2001. – Т. 2: Комментарии. Исследования [Текстологические и источниковед. проблемы]. – 269 с.
7. Литвинов В. Д. Католицька Русь: Внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст.: Історико-філософський нарис / В. Д. Литвинов. – К.: Духовні скарби України, 2005. – 273 с.

8. Лихачёв Д. С. Еллинский летописец второго вида и правительственные круги Москвы конца XV в. / Д. С. Лихачев // Труды Отдела древнерусской литературы / Ред.: В. П. Адрианова-Перетц, И. П. Еремин. – М.; Л., 1948. – Т. 6. – С. 100-111.
9. Лихачёв Д. С. Избранные работы: в 3 т. / Д. С. Лихачев. – Л.: Худож. лит., 1987. – Т.1.: Развитие русской литературы X-XVII веков; Поэтика древнерусской литературы. – 655 с.
10. Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність. Українська література і європейському контексті / Д. С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1988. – 393 с.
11. Науменко В. Хронографы южнорусской редакции / В. Науменко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1885. – № 5. – С. 34-82.
12. Нудьга Г. На літературних шляхах: дослідження, пошуки, знахідки / Г. А. Нудьга. – К.: Дніпро, 1990. – 348 с.
13. Попов А. Обзор хронографов русской редакции / А. Н. Попов. – М.: Тип. Лазаревск. ин-та, 1866. – Вып. 1. – IV, 226 с.
14. Розанов С. П. Хронограф западнорусской редакции. К вопросу об его издании / С. П. Розанов // Летопись занятий Археографической комиссии. – 1913. – Вып. 25. – С. 1-20.
15. Творогов О. Древнерусские хронографы / О. В. Творогов. – Ленинград: Наука, 1979. – 320 с.
16. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: Историографические очерки / Э. Д. Фролов. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1999. – 544 с.
17. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга; [Пер. с нидерландского Д. В. Сильвестрова]. – М.: Наука, 1988. – 540 с.
18. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні / В. Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / Ред. кол.: Т. Гунчак (науков. ред.) та ін.; Упоряд. В. Шевчук. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. кн. 1. XVI ст. / Ред. тому С. Коба. – 560 с.
19. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. / В. О. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1: Ренесанс. Ранне бароко. – 398 с.

Малинка Н.Н., Александрович Т.З.

Киевский национальный университет технологий и дизайна

РАЗВИТИЕ ХРОНИКАРСТВА В ДРЕВНЕЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КАК ЧАСТЬ ЕВРОПЕЙСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В статье исследовано развитие хроникарства, в том числе «Украинского хронографа», начиная с периода Киевской Руси и заканчивая XVI ст. и его взаимосвязь с европейским литературным процессом. Украинцы ещё со времён Киевской Руси проявляли желание быть на одном уровне с другими нациями как в военном деле, так и в культурном развитии. Древнеукраинская литература, дополняя иностранную, поднимала духовно-интеллектуальный уровень сограждан. В статье подчёркнуто, что материал «Украинского хронографа» первой редакции стал основой для 2 и 3 редакций «Хронографа», «Хроники» Теодосия Софоновича, «Киевского Синописа», «Густинской летописи», «Келийного летописца» Димитрия Туптала. Это позволило украинцам создать самостоятельную национальную хроникарскую традицию европейского уровня, что продемонстрировало культурное равенство с другими странами нашей древней литературы.

Ключевые слова: Европа, Киевская Русь, Османская империя, литературные источники, Украина, хронограф.

Malynka M.M., Aleksandrovych T.Z.

Kyiv National University of Technologies and Design

DEVELOPMENT OF THE CHRONICLES IN THE ANCIENT UKRAINIAN WRITINGS AS A CONSISTUANT PART OF THE EUROPEAN LITERARY PROCESS

Summary

The development of chronicles, in particular the appearance of the Ukrainian Chronograph in Ukraine from the times of Kievan Rus to the XVIth century and its interconnection with the European literary process have been researched. It is stated that already during the Kievan Rus it was possible to observe the state's aspirations of the Ukrainians to be on the level with other nations both in military affairs and in cultural development. Translated works that were widespread at that time became an awareness-raising mainstream of the world history adapted for national needs, and its own ancient Ukrainian literature supplementing foreign cognitive messages from the native past, contributed to raising the spiritual and intellectual arena of fellow citizens. It was emphasized that the material of the «Ukrainian Chronograph» of the first edition became the basis for the 2nd and 3rd editions of «The Chronograph», «The Chronicles» of Theodosius Sofonovich, «Kyiv Synopsis», «Gustynsky Chronicle», «The Road Chronicler» by Dmytro Tuptal. This allowed the Ukrainians to have an interesting original national chronological tradition of the European model, which once again demonstrated the cultural equality of our ancient writing with other countries.

Keywords: Europe, Kyivan Rus, Ottoman Empire, translated recollections, Ukraine, Chronograph.